

Civil society: burgerdom, burgerschap of burgerzin?

De boeiende tweedelige bundel 'Civil society en vrijwilligerswerk' zet aan het denken over vragen als: Komt uit burgerzin ook burgerschap voort? Bevordert vrijwilligerswerk politiek beleefd burgerschap? en: Heeft de burgerij in het maatschappelijk middenveld een oefenterrein voor het politieke burgerschap of louter een speelveld voor kneuterig burgerdom? Een boekbespreking.

In 'De Republica' spreekt Cicero al van een samenleving, waar de burgers gelijken van elkaar zijn: niet wat rijkdom of kennis maar wel wat politieke en sociale rechten betreft. Die gedachte is in de loop der eeuwen langs verschillende lijnen uitgewerkt. Naast gelijkheid onder de burgers was daarvoor vrijheid van de ingezetenen nodig. De kerkvaders zien vrijheid als de identiteit van de gelovige burger in onderscheid tot de heiden. Voor vrijheid is bevrijding nodig en dat geschiedde in het doopsel. In de Renaissance wordt teruggegrepen op Cicero, in de Reformatie op Sint Paulus. In die context betekende het streven naar een *societas civilis* altijd iets politieks, iets sociaals en iets wat wij tegenwoordig 'basaal' noemen: grondrechten. Het streven is meerdimensionaal. En zo ook de verwerkelijking. De realisatie werd niet zonder meer gegarandeerd door

Prof. dr. E.J.J.M. Kimman S.J.

democratische procedures. Nodig is een begrip dat boven die democratie uitstijgt en waarvan democraten zich bewust zijn. De in de Middeleeuwen veel voorkomende *Eidgenossenschaften* zijn een voorbeeld: enerzijds toegewijd aan een politiek ideaal, anderzijds verplichtend tot wederzijdse ondersteuning. In het afleggen van de eed komen burgerlijke vrijheid, burgerlijke plicht, vriendschap en geloof bijeen. In de eed is het individu verbonden met God en met de gemeenschap. Burgerschap en vriendschap lagen toen in elkaars verlengde.¹

Toch zijn die dimensies van dit streven naar *societas civilis* uiteindelijk zelf weer strevingen geworden. Thomas van Aquino of Marsilius van Padua zouden zich niet kunnen indenken in een samenleving waar 'gedoopt zijn' niet identiek is met 'gelovig zijn' of waar de 'vrijheid van de kinderen Gods' soms

wordt beleefd als een 'onvrijheid'. Hun politicologie is theologie, zoals dat ook geldt voor Thomas Hobbes of John Locke. Een koningschap niet bij de gratie Gods maar door de wil van het volk is voor hen een te ingrijpende gedachte. Civilitieit en religie zijn eeuwenlang zo zeer op elkaar betrokken geweest, dat nog Karl Marx religie ziet als de drijvende kracht van de burgerlijke maatschappij. Maar in die negentiende eeuw is *societas civilis* niet meer eenduidig te vertalen. Marx gaat terug op de definiëring van *Bürgerliche Gesellschaft* door Hegel. Het gaat om een historische aanduiding van een publieke sfeer, die zich dan onderscheidt van de privé-sfeer. Hegel en Marx hanteerden uiteenlopende modellen om hun beschrijving te waarderen. Bij Marx gaat het om een negatieve waardering van het uiteenvallen van de kleinschalige feodale samenleving in een politieke structuur en een samenleving vol individuen betrokken op hun privé-leven en met een gedepolitiseerde godsdienst. Burgerdom krijgt allengs iets pejoratiefs, zodat in de twintigste eeuw termen als burgermaatschappij en burgerlijke samenleving worden vermeden. Een nieuwe kijk op deze problematiek wordt door het Sociaal en Cultureel Planbureau aangeboden onder de titel van *Civil society* en vrijwilligerswerk, in twee delen.

De nutsvraag weer gesteld

Het gaat om een bundeling van onderzoeken en reflecties naar de activiteiten door burgers en organisaties, die bijdragen aan de civilitieit in onze samenleving. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn er in ons land tussen de vier- en vijfduizend verenigingen koninklijk goedgekeurd en hebben daardoor rechtspersoonlijkheid.

Het gaat om schoolverenigingen, evangelisatieverenigingen, verenigingen om tegemoet te komen in sociale noden. In onze eeuw zijn daar duizenden verenigingen en stichtingen bijgekomen. Ze worden aangeduid als het maatschappelijk middenveld. Niet zo lang geleden werd gedacht dat die organisaties op den duur overbodig zouden zijn om bepaalde maatschappelijke doelen te verwezenlijken, maar slechts zouden functioneren in de zingeving van de betrokkenen.² De nutsvraag wordt nu weer gesteld. In de inleiding schrijft Dr. P. Dekker: "Bureaucratisering en commercialisering van het maatschappelijk leven, afnemend vrijwillig engagement van burgers voor algemene belangen, afkeer van de politiek en democratisering, en zelfregulering buiten de politiek, zijn enkele van de terugkerende thema's in discussies over de civil society." Het boek is geschreven als een bijdrage in de zoektocht naar oplossingen voor de huidige politieke problematiek in Nederland. Met vrijwilligerswerk wordt het georganiseerde, maar onverplichte en onbetaalde werk ten behoeve van anderen of van de samenleving bedoeld. In de bundel wordt getracht dit middenveld te zien als intermediair tussen burgers en overheid. De aanleiding voor de bundel is de herziening van de dienstverlening in de verzorgingsstaat. Vergroting van de vrijwillige zorg komt dan onvermijdelijk ter discussie. Reeds eerder was de vraag gesteld of functionele decentralisatie tot meer verzelfstandigde of verzakelijkte non-profitinstellingen zal leiden. Roepen veranderingen in de verzorgingsarrangementen nieuw particulier initiatief op? Voor de samenstellers zou die vraag bevestigend beantwoord worden, mits het maatschappelijke midden wat minder fantasieeloos zou zijn. Hoe

kunnen burgers worden gemotiveerd om anders met verschillen om te gaan, anders de belangen af te wegen en anders tot iets aansprekelijks te komen, zodat er van een civil society kan worden gesproken? Het antwoord wordt gezocht in een studie over drie elementen van het vrijwilligerswerk: de inbedding in een maatschappelijke organisatie, de relaties met de politieke sfeer en de individuele motivering van de betrokkenen (vrijwilligers, bestuurders).

De Tocqueville en de relatie overheid-zelforganisaties

Het vrijwilligerswerk wordt gezien vanuit het perspectief van de staat met zijn overheidsopdracht. Enkele schrijvers uit de bundel halen De Tocqueville aan. Hoe zag De Tocqueville de relatie overheid en zelf-organisatie van de burgers? Vrij vertaald vinden we bij hem eerder uitspraken die het omgekeerde beweren. Hij stelt, dat ooit van de overheid werd gezegd, dat zij gruwelijk de pest er in had als anderen, edelen of

burgers, zich buiten haar om met publieke zaken bemoeiden. Het minste, onafhankelijke clubje, dat het zonder de overheid zou willen stellen, boezemt haar al vrees in. De kleinste, vrije vereniging, met wat dan ook als doel, zit haar dwars. Slechts die clubjes hebben bestaans-

recht die ontstaan zijn vanuit die overheid en die worden overheerst door de overheid. Van de grote industriële ondernemingen moet zij helemaal niets hebben. In één woord, zij heeft niet graag dat de burgers zich bekommeren om hun eigen zaken. Op deze manier karakteriseerde De Tocqueville het *an-*

ciën régime van Frankrijk in de achttiende eeuw.³ Naar aanleiding van een Amerikaanse reis beschrijft hij het probleem van de geïndividualiseerde, gefragmentariseerde burgerij tegenover een centrale overheid. In de Verenigde Staten vond hij een oplossing voor dit probleem, dat voor hem een van de grondoorzaken van de Franse Revolutie is. Hij stelt dat de Amerikanen het individualisme van de burger en het centralisme van de overheid bestrijden met het ver ontwikkelde plaatselijke zelfbestuur en met de verkiesbaarheid van vele plaatselijke ambten. Hij onderkent dat burgers niet gemakkelijk hun aandacht verleggen van de kleine wereld van hun eigen belangen naar de grote wereld van het staatsbelang. De burger zal niet gemakkelijk snappen dat de lotgevallen van de staat zijn eigen levenslot beïnvloeden. Maar als er een weg wordt aangelegd die over zijn land loopt, dan begrijpt hij wel dat het algemeen belang en zijn persoonlijk belang elkaar raken.⁴ Op een dergelijke wijze analyseert hij ook het Amerikaanse

**Ik vermoed dat
De Tocqueville
onze maatschappij
helemaal niet
democratisch zou
vinden.**

verenigingsleven. Als individu zou de burger machteloos zijn zijn vrijheid te verdedigen, maar verenigd met zijn lotgenoten lukt dat wel. Daarom treffen we in Amerika zoveel verenigingen op maatschappelijk terrein aan. Amerikanen richten voor alles en nog wat verenigingen op, schrijft hij. Zo richten zij ziekenhuizen, gevangenissen en scholen op. Ook voor de verkondiging van een of ander idee of voor de verbreiding van een of ander gedragspatroon vormen zij verenigingen. Ook een onderneming is voor De Tocqueville soms een vereniging. Hij bewondert de vin-

dingrijkheid, de dadendrang en het organisatietalent van de bewoners van de Verenigde Staten. Hij ziet in de zelf-organisatie van de bewoners van een democratie het contrast met de feodale maatschappij, waar mensen al in een natuurlijke samenhang leven.⁵ Hier komt een hele ruime opvatting van zelf-organisatie naar voren. Die brede definitie van zelf-organisatie mis ik wel eens, als De Tocqueville figureert in reflecties op het maatschappelijk middenveld. Het is meer dan vrijwilligerswerk. Een waterschap, - mits niet te groot -, plaatselijke politiek, -mits om concrete belangen-, of een onderneming, -mits kleinschalig-, horen er ook bij. De Tocqueville zou dit alles zelf-organisatie willen noemen, zolang *toute vertu publique* maar niet zou worden uitgedoofd. Ik vermoed dat De Tocqueville onze maatschappij aan de hand van dat criterium helemaal niet democratisch zou vinden. In het voorwoord van zijn studie over de Franse Revolutie schrijft hij: de despotische staat onthoudt aan de burgers alle gemeenschappelijke harts-tocht, alle wederzijdse behoefte, alle noodzakelijkheid van op elkaar aangewezen zijn, alle gelegenheid om samen iets te doen. Despoten metselen de burgers, om zo te zeggen, in hun privé-leven in

Zou deze Alexis de Tocqueville de bescherm patroon van een Nederlands middenveld kunnen worden, waarvan enige contouren worden geschetst in de bundel? Wat heeft die notie uit de eerste helft van de negentiende eeuw te maken met een liberaal burgerdom dat in ons land zich 'enerzijds' langs confessioneel-christelijke en 'anderzijds' langs seculier-liberale lijnen organiseerde? Dit resulteerde, in de woorden van S.W. Couwenberg, in een liberale voor-

keur voor zo groot mogelijke economische bewegingsvrijheid en een christen-democratische onderbouwing van het niet-commerciële particulier initiatief.⁶ Maar die particuliere zelfwerkzaamheid diende wel door de staat te worden ondersteund. Daardoor bracht 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' op den duur in ons land een corporatieve structuur voort, waar het middenveld nauw betrokken was op de centrale overheid. En dat lijkt mij in strijd met de bedoelingen van De Tocqueville. Het burgerdom oriënteerde zich, met behulp van een trap van organisaties, op de staat. Dat pacificeert tegenstellingen en cultiveert consensus overall waar burgers leden en bestuurders van organisaties zijn, maar genereert het ook een sociaal verantwoordelijkheidsgevoel in de persoon van de burgers?

Burgerschap en burgerzin

De bundel studies doet een serieuze poging om crachter te komen in hoe verre het huidige vrijwilligerswerk in ons land enigszins bijdraagt aan een civil society. De achterliggende gedachte is dat er een relatie is tussen burgerzin en burgerschap. Burgerzin is een houding van zich verantwoordelijk weten voor belangen die het individu of het gezin overstijgen. Burgerschap is de resultante: het "betreft alle deelnemers in een lotsverbondenheid, inclusief hun hinderlijke verschillen", zoals H.R. van Gunsteren het uitdrukt: "Eigentijds burgerschap kan alleen leven bij de mensen als het metakarakter ervan niet verdoezeld wordt. (...) De kwaliteit van burgerschap hangt onder meer af van wat er in de sferen zoals die van arbeid, gezin en verenigingsleven gebeurt. Als deze sferen verpieteren, kan burgerschap niet bestaan. (...) De verhouding

van burgerschap tot genoemde ... sferen is er dus niet één van identificatie, maar wel van activeren, modificeren en verbieden.⁷⁷ Het vrijwilligerswerk en de attitude tot dat werk kunnen het burgerschap, politiek begrepen, bevorderen. Daarom kan er al van burgerzin sprake zijn, voordat het politieke burgerschap is gerealiseerd. Om dat te illustreren is er een verslag van de transformatie van Polen opgenomen. De civil society was daar een oppositiebegrip. Toch laat het artikel van Kazimierz Dziubka zien dat de realisatie, ook na de omwenteling, uiterst moeizaam is.

Het hedendaagse vrijwilligerswerk in Nederland

Hoe staat het met de realisatie in Nederland? In 1988 antwoordde bijna vijftien procent van de volwassen bevolking dat men wekelijks aan vrijwilligerswerk deed. De gemiddelde tijdsinvestering van de betrokkenen was vijf uur per week! Rond die tijd deed het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een onderzoek naar tijdsbesteding. Bijna 24 procent van de volwassen bevolking antwoordde dat men de afgelopen maand ten minste eenmaal onbetaalde activiteit in georganiseerd verband had verricht. Op grond van een enquête uit 1988 komt Van Daal tot de volgende schattingen:⁸ ongeveer 550.000 vrijwilligers zijn werkzaam in de hulp- en dienstverlening; 220.000 in de sociaal-culturele vorming; 638.000 hebben een maatschappelijke inbreng, inclusief het werk voor kerken en scholen; 484.000 in recreatieve organisaties, inclusief sport. De bundel start met de vraag naar meer vrijwilligerswerk bij verminderende overheidszorg, maar Van Daal wijst op een paar grote problemen. Allereerst de

paradox dat allerlei vormen van vrijwilligerswerk soms worden gezien als voortraject voor het betaalde arbeidsbestel. De voorbeelden liggen in de steer van 'verplicht vrijwilligerswerk' van arbeidzoekenden, projecten voor allochtone jongeren en vrijwilligers voor het werk van wegbezuinigde zorgverleners. Vervolgens de kwaliteitsdruk, waarmee vaak professionalisering en schaalvergroting worden gelegitimeerd. Dan komt hij te spreken over de stedelijke context van het gefragmentariseerde leven. Hij laat een vrouw uit Zeeland aan het woord: "Het is hier heel gewoon dat je wat doet, sterker nog: je wordt verondersteld wat te doen." Daarentegen kiezen de meer urbane vrijwilligers voor vrijblijvend werk. Velen willen wel iets doen, maar niet ergens bijhoren. En dat is tegengesteld aan wat De Tocqueville zo aantrekkelijk vond in Amerika. Tenslotte behandelt hij de multiculturele samenleving. Recente immigranten nemen nauwelijks deel aan bestuurlijk en uitvoerend vrijwilligerswerk. Allochtonen zouden geneigd zijn pas wat te doen als er betaling tegenover staat. Hun norm van wederkerigheid is van een concrete directheid.

In het tweede deel van het rapport wordt verslag gedaan van een empirisch onderzoek naar bestuurlijk actieve vrijwilligers. De keuze viel op Zwolle, dat na de Tweede Wereldoorlog sterk is gegroeid en dat is aangewezen als groeikern en stedelijk knooppunt. (Wat een dirigistische criteria voor een studie over het midden-

**Het
vrijwilligerswerk en
de attitude tot dat
werk kunnen het
burgerschap,
politiek begrepen,
bevorderen.
Daarom kan er al
van burgerzin
sprake zijn, voordat
het politieke
burgerschap is
gerealiseerd.**

veld!) In Zwolle komen alle verschuivingen voor die in het eerste deel werden gesignaleerd. Er is een verschuiving van representatie naar participatie. Engagement wordt beloond. De geïnterviewde bestuurders van maatschappelijke organisaties gingen voor een groot deel zo ongeveer tien jaar geleden deelnemen in een of andere organisatie. Belangrijke mobiliserende organisaties zijn de padvinderij, de arbeidersjeugdbeweging, het christelijk jeugdwerk, jongerenclubs, schoolcommissies en schoolbesturen. Men participeert wegens de sociale contacten, omdat men er iets leert en om 'goed te doen'. Maatschappelijke participatie doet men voor anderen maar ook voor zichzelf. "Een belangrijke reden vormt het in aanraking komen met andere mensen, zowel met de mensen waarvoor men activiteiten verricht als met de mensen met wie men werkt. Men participeert om andere mensen, de stad of de wereld te helpen, maar ook voor de gezelligheid en om kennis en ervaring op te doen."⁹ Lang is er gedacht dat men aan iets participeert, in de overtuiging dat men met zijn allen meer bereikt dan alleen. Het Zwolse onderzoek laat een

gevarieerd beeld zien. Samengevoegd leveren de motieven nuanceringen op van eerder onderzoek. Een merkwaardig beeld van sociale betrokkenheid komt hieruit naar voren: zelfontplooiing, gericht op instrumentele contacten, sociale zakelijkheid in plaats van idealisme, en een persoonlijke kosten/baten-afweging. Deel 2 laat zien dat er tussen de bestuurders en de lokale politiek allerlei contacten zijn om zakelijke redenen. Het blijken nauwelijks politieke contacten te zijn. Besef dat

door kleine activiteiten wordt bijgedragen aan de publieke zaak, ontbreekt. Ik verbaas me er niet over dat blijkt dat de politieke en maatschappelijke activiteiten min of meer van elkaar zijn gescheiden. Ik vind nauwelijks aanknopingspunten voor wat Van Gunsteren 'activeren' noemt. Komt uit deze burgerzin ook burgerschap voort? Bevordert vrijwilligerswerk politiek beleefd burgerschap? Deel 2 verschaft onvoldoende bewijs voor een bevestigend antwoord. Heeft de burgerij in het maatschappelijk middenveld een oefenterrein voor het politieke burgerschap of louter een speelveld voor kneuterig burgerdom?

Bundel zet aan tot denken

Deze boeiende bundel zet aan het denken. Na lezing vind ik dat contouren er nog nauwelijks zijn. Het middenveld is gehuld in een dikke mistbank. Rawls is uit. Walzer is in. Dahrendorf doet mee. Het gaat om het middenveld als cultuurpatroon, als een *état social* zoals De Tocqueville dat zou zeggen. De terminologie van de verzuiling is versleten. *Citoyenneté*, *Ziviliät*, *civil society*. Er zijn buitenlandse termen nodig om iets aan te geven, dat in eigen land ruimschoots aanwezig is maar dat niet altijd voldoet aan sommige in deze bundel opgesomde voorwaarden. De bundel ondergraaft de door de Haagse bureaucratie gewenste veralgemenisering. Is consensus wel nodig? Wie neemt het initiatief? Zou de centralisering en de overkoepling niet plaats moeten maken voor differentiatie? Wellicht zijn plaatselijke verschillen zo gek nog niet. Dan komt er een politieke betrokkenheid op een lager niveau! In deze bundel zijn interessante Nederlandse geluiden: Dekker, als editor, Van Gunsteren natuurlijk, maar ook Bussemaker, Van Noort,

Maatschappelijke participatie doet men voor anderen, maar ook voor zichzelf.

Kapteyn en anderen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft stof voor discussie gegeven. Vragen opgeworpen door de schrijvers van sommige essays blijven soms onbeantwoord. Definities van vrijwilligerswerk lopen uiteen. Net als die van *societas civilis*. Maar ik waardeer de bundel, want het middenveld wordt belicht als de bakermat van ons politieke bestel, niet als de clientèle. Dat is exact waar het bij subsidiariteit om draait. Laten we wat voorzichtiger er mee omgaan!

De tweedelige bundel Civil Society en vrijwilligerswerk van het Sociaal en Cultureel Planbureau is een uitgave van Vuga, Den Haag 1994.

Civil Society en Vrijwilligerswerk I kost f 30,-. Maatschappelijke participatie in een middelgrote stad. Civil Society en vrijwilligerswerk II kost f 24,-.

Prof.dr. E.J.J.M. Kimman S.J. is als hoogleeraar bedrijfsethiek verbonden aan de Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht en de Vrije Universiteit te Amsterdam

Noten

- 1 Voor een vernieuwing van die gedachte zie: H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie: een systematische inleiding* (Utrecht, 1993) hoofdstuk 11.
- 2 Vergelijk J.A.A. van Doorn, *Sociologie van de organisatie* (Leiden: 1956) 197 e.v.
- 3 Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856) Livre II, Chapitre VI.
- 4 Alexis de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, Volume II (1840) Livre II, Chapitre IV.
- 5 O.c., Chapitre V.
- 6 S.W. Couwenberg, Civil society, corporatief burgerschap en maatschappelijk middenveld, in *Civil society en vrijwilligerswerk*, deel I, 109.
- 7 H.R. van Gunsteren, 'Burgers tussen politiek en civil society', *Civil society en vrijwilligerswerk*, deel I, 134.
- 8 H.J. van Daal, 'Hedendaags vrijwilligerswerk: gedaanten, identiteit en aantrekkingskracht', *Civil Society I* (Den Haag 1994) 201 e.v.
- 9 Jan van Deth & Monique Leijenaar, 'De politieke participatie van maatschappelijk actieven' in *Civil society en vrijwilligerswerk*, deel I, 227.